

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een literaire bestseller uit de Renaissance. Cicero, *Epistulae ad familiares*

Pieper, C.H.; Bouwman, A.; O'Daly, I.

Citation

Pieper, C. H. (2025). Een literaire bestseller uit de Renaissance. Cicero, *Epistulae ad familiares*. In A. Bouwman & I. O'Daly (Eds.), *Schatten op schrift* (pp. 270-273). Tiel: Lannoo. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4260058>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4260058>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

André Bouwman
Irene O'Daly

SCHATTEN OP SCHRIJFT

*50 manuscripten
uit middeleeuws Europa*

Een literaire bestseller uit de Renaissance

47 | Cicero, *Epistulae ad familiares*
Vijftiende eeuw, tweede helft — VLF 49

De *Epistulae ad familiares* van Cicero kenden in de renaissance een grote verspreiding. Dit Leidse handschrift met Cicero's brieven is een fraai voorbeeld van een professioneel afgeschreven boek uit deze tijd. Naast de schrijver van het Latijn waren nog een speciale kopiist voor Griekse woorden en een illuminator bij de productie betrokken. Het handschrift was waarschijnlijk eerder statussymbool dan studieboek en kwam in de zeventiende eeuw in Leiden terecht.

Toen VLF 49 ergens in de tweede helft van de vijftiende eeuw in Italië werd afgeschreven, was de tekst die daarin wordt bewaard enorm populair in geleerde kringen. Het bevat zestien boeken met brieven van de Romeinse redenaar, filosoof en staatsman Marcus Tullius Cicero (106–43 v.Chr.) aan persoonlijke en politieke kennissen en vrienden, de *Epistulae ad familiares*. Deze brieven bevatten veel waardevolle informatie over de roerige politiek van die tijd. Het waren de laatste jaren van de Romeinse republiek, voordat deze in bloederige burgeroorlogen ten onder ging en plaatsmaakte voor het nieuwe bewind van 'keizer' Augustus en zijn opvolgers. Bovendien geven Cicero's brieven een eerstehands inkijkje in zijn leven en politiek handelen. Daarmee vormen ze een belangrijke aanvulling op de door hem gepubliceerde speeches en filosofische afhandelingen, waarin hij vaak een sterk geïdealiseerd beeld van zichzelf schetst.

Dat de *Epistulae ad familiares* in de vijftiende eeuw zo populair waren — alleen al in Leiden berusten vijf handschriften vervaardigd in deze periode — heeft met twee zaken te maken. Ten eerste was het de bloeiperiode van de Italiaanse renaissance, waarin humanisten probeerden de oudheid weer tot leven te wekken. Voor velen van hen was Cicero een rolmodel, omdat hij zijn leven in dienst van de staat zo goed had weten te verbinden met zijn literaire activiteiten. Het is daarom niet verbazingwekkend dat de humanisten in alle details van zijn biografie zeer geïnteresseerd waren — en deze vonden ze in zijn brieven. Ten tweede kon men via zijn teksten een elegant Latijn leren.

Maar Cicero's brieven waren niet altijd beschikbaar geweest. In de late middeleeuwen circuleerden in Italië geen handschriften meer met Cicero's correspondentie. Nadat Cicero's verzamelde brieven aan zijn vriend Atticus in 1345 door Francesco Petrarca (1304–1374) waren teruggevonden, duurde het tot 1392 voordat ook de *Epistulae ad familiares* herontdekt werden. Een afschrift ervan bereikte de Florentijnse kanselier Coluccio Salutati (1331 of 1332–1406), zelf een vooraanstaande humanistische geleerde met een groot netwerk van medehumanisten en cultureel geïnteresseerde geldschietters. Ieder van hen — mits hun financiële middelen het toelieten — wilde meteen een afschrift van Salutati's nieuwe schat.

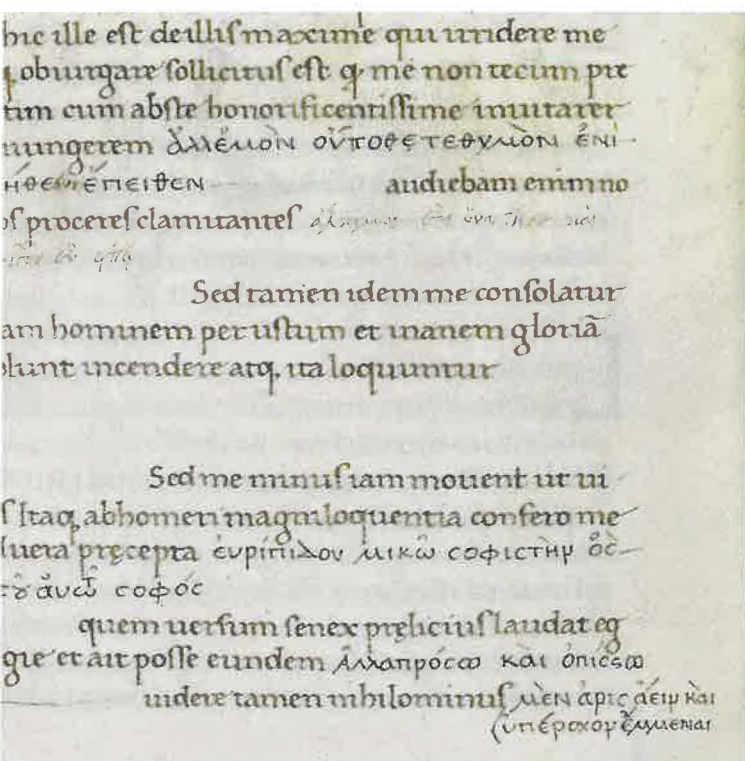
Het afschrift van deze brievencollectie dat voor Salutati geschreven was is het model waarvan bijna alle overgeleverde manuscripten uit de vijftiende eeuw zijn afgeschreven. Dat geldt ook voor handschrift VLF 49. Het moet voor een hoogstaande klant vervaardigd zijn met genoeg financiële middelen om een zorgvuldig geschreven en kostbaar versierd boek aan te schaffen. Dat wordt het beste zichtbaar op de titelpagina. Deze bevat een gouden initiaal 'E' met kleurige versieringen die het tekstblok volledig omsluiten, in de bij humanisten populaire witte-rankenstijl (*bianchi girari*), met kleine vlinders in de buiten- en bovenmarge. Interessant is dat onderaan de pagina ruimte is leeg gelaten voor een familiewapen van de potentiële koper. Dit geeft ons een idee over hoe het handschrift is ontstaan: het werd waarschijnlijk niet direct in opdracht geschreven, maar als luxe kopie voor de toen al bloei-

Afb. 1 >
ste bladzijde
te versiering.
. Ruimte was
een familie-
n de midden
erste marge.
LQ 49, fol. 1r.

ACAD. LVGD

EGO OMNI OFFICIO
AC POTIVS PIETATE
erga te ceteris satisfacio om-
nibus mihi ipsi nunquam
satisfacio. Tanta enim mag-
nitude tuorum est erga
me meritorum: ut quonia
tu nisi perfecta re de me
non conquiescas. Ego quia

non idem in tua causa efficio vitam mihi acerbam puto.
In causa haec sunt. Hamonius regis legatus aperte pecu-
nia nos oppugnat. Res agitur per eosdem creditores per
quos cum tu ad eas agebatur. Regis causa siqui sunt qui
velint qui pauci sunt omnes rem ad pompeium deferri
volunt. Senatus religionis calumniam non religionem
sed malivolentia & illius regie largitionis invidia com-
probat. Pompeium & hortari & orare & tam liberius acc-
usare & monere. ut magnam infamiam fugiat non de-
sistimus. Sed plane nec precibus nostris nec ammonitio-
nibus relinquit locum. Nam cum in sermone quotidi-
ano cum in senatu palam sic egit causam tuam ut ne celo
queritiam maiore quisq; nec gravitate nec studio nec conte-
ntione agere potuerit cum summa tuorum in se offici-
orum & amoris erga se tui. Marcellinum tibi esse natu-
scis. Is hac causa regia excepta ceteris in rebus se acerr-
imum tui defensorem fore ostendit: quod dat accepim.

Afb. 2
zijde met
gevoegde
nsdelen.
gebruiker
ts sneller
n lichtere
even dan
schrijver
de eeuw.
v, detail.

ende boekenmarkt. Een potentiële koper kon, als hij dat wenste, na aankoop zijn familiewapen tegen betaling laten invoegen.

VLF 49 is een fraai boek dat zeker door een professionele schrijver is vervaardigd. Hij schreef een regelmatig humanistisch minuskelschrift (*littera antiqua*), geïnspireerd op het Karolingisch schrift, met weinig afkortingen. De opmaak is klassiek. Elke pagina telt 33 regels; ook de katernen zijn zeer regelmatig, telkens een laag van vijf vellen (wat tien foliobladen oplevert). Elk van de zestien boeken van Cicero begint met een *incipit* in hoofdletters, gemarkeerd door een grote initiaal in goud met een veelkleurige versiering in witte-rankenstijl (zie afb. 3). Binnen de boeken begint elke brief met een eenvoudige rode of blauwe initiaal van twee regels hoog.

Alles duidt op een boek geschreven in professionele kringen, waar meerdere specialisten samenwerkten. De hoofdschrijver beheerste waarschijnlijk alleen het Latijnse alfabet, terwijl woorden in het Grieks later door een tweede schrijver ingevoegd werden. De eerste

schrijver liet hiervoor lege ruimte in de tekst en gaf met een klein teken in de marge dat op een apostrof lijkt, aan waar het Grieks ingevoegd moest worden. Soms ging bij deze werkverdeling echter iets mis. Er zijn enkele pagina's waarop de schrijver de spatie vergat — dan moest het Grieks in de marge toegevoegd worden. Op fol. 181v zien we een andere vergissing (zie afb. 2): de schrijver heeft vijf keer ruimte voor het Grieks gelaten, maar is op twee plekken het teken in de marge vergeten. De schrijver van de Griekse woorden heeft daarom over het hoofd gezien dat hier Grieks hoorde te staan. De ontbrekende tekst is op een plek door een latere gebruiker aangevuld, de andere plek is nog leeg.

Dit is een van de zeer weinige gebruikssporen in het boek. Als de koper het al gelezen heeft, dan liet hij nauwelijks sporen na — verreweg de meeste pagina's zijn volledig vrij van annotaties. Het Leidse handschrift was dan ook niet bedoeld als studieboek — daarvoor was het te kostbaar. Misschien wilde de bezitter het boek alleen maar hebben omdat het chic was een editie van Cicero's brieven in de kast te hebben staan. Wel kennen we twee latere bezitters. Op een van de schutbladen staat dat het boek in de zeventiende eeuw in het bezit van Melchisédech Thévenot (1620–1692) was. Deze Thévenot was niet alleen een geleerde (onder meer bekend met Christiaan Huygens), maar van 1684 tot zijn dood ook bibliothecaris van koning Lodewijk xiv van Frankrijk. Op de titelpagina maken de later toegevoegde bibliotheekstempel en papierstrook duidelijk dat het boek via de bibliotheek van Isaac Vossius (1618–1689) in de UB Leiden terecht is gekomen. Het is een van de tientallen Latijnse en Griekse handschriften die Vossius verwierf uit Thévenots privébibliotheek eind jaren 1660.

Het boek is een van de vele tastbare bewijzen voor de grote populariteit van Cicero's brieven in de vijftiende eeuw. Het is een mooi voorbeeld van een handschrift dat tijdens de Italiaanse renaissance professioneel werd geproduceerd voor welgestelde kopers. Bovendien kunnen wij via vroegere bezitters zien welke reis zo'n handschrift aflegde: van Italië kwam het via Frankrijk uiteindelijk in Leiden terecht.

— Christoph Pieper

AM. C. S. D. LXXV. VALERIO IVRIS CONSUL

CVR HEC tibi non gratificet nescio: presertim cum
his temporibus audacia pro sapientia liceat uti
Lentulo nostro egi per litteras tuo nomine gratias dilige
nter. Sed tu uelim desinas iam tuis litteris uti & nos
aliquando reuises & ibi malis esse ubi aliquo numero
sis: q̄ istis ubi solus sapere uidearis: q̄ q̄ qui istine ue
niant partim te superbum ēē dicunt: quod nihil res
pondeas: partim contumeliosum: quod male respondeas
Sed iam cupio tecum cotam iocari: quare fac: ut q̄ pri
mum uenias: nec in apuliam tuam accedas: ut poss
umus saluum uenisse gaudere: nam illo si ueneris
tanq̄ vlixes cognosces tuorum neminem. VALE

AM. T. C. EPISTOLARVM. LIBER PRIMVS FINIT
INCIPIV. SECVNDVS. AD. CVRIONEM.

VAMQVAM ME NO
MINE NEGLIGENTIE SVS
pectum tibi esse doleo: tam
en non tam mihi molestum
fuit accusari abste officiū
meum: q̄ iucundum requi
ri: presertim quoniam

inquit accusabar culpa uacatē. In quo autem te desid
erate significabas meas litteras preterfere: per spectum
mihi quidem: sed tamen dulcem & optatum amorem
tuum. Equidem neminem pretermisisti: quem quidē
ad te per uenturum putarem: cui litteras non dederim.
Et enim quis est tam inscribendo impiger: q̄ ego ate. nō
bis terq̄ ad summum & eas per breues accepi. Quare

Afb. 3
Begin laatste brief van
boek 1 en daarna begin
van boek 2. Bovenaan
de pagina het begin van
een nieuwe brief met
hoofdletters en een rode
initiaal gemarkeerd;
midden op de pagina de
versierde initiaal die het
begin van het nieuwe
boek markeert.
VLQ 49, fol. 15r.